

הגירוש מתוך גן העדן של המבט: הרהורים על הבושה

דנה אמיר

הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת חיפה

מהי בושה? מהו הרגע הזה שבו, בניגוד לכל תנועה נפשית אחרת, משאלתנו הגדולה ביותר היא לא להיראות?

בושה מסמנת מודעות. היא אולי הצורה הראשונה של הרפלקסיה, משום שהיא צורת התבוננות שלנו בעצמנו דרך עיניו המדומות של האחר.

הבושה והאשמה צרובות בתודעה הנפשית כאחיות. צמודות זו לזו, קרובות קרבה רגשית, ועם זאת שונות זו מזו במקור ובביטוי. משתיהן, האשמה היא המביאה בחשבון את האחר כסובייקט, ואילו הבושה היא התופסת את האחר כאובייקט. במילים אחרות, הבושה תופסת את האחר כמי שמתבונן במערומינו, ולא כמי שחווה את כאב עירומו שלו. ואילו האשמה מביאה בחשבון את הכאב הסובייקטיבי של האחר. במובן זה לחוש אשמה פירושו להתבונן באחר כבעצמנו, ואילו לחוש בושה פירושו להתבונן בעצמנו כבאחר.

*

הבושה הבראשיתית נוגעת לידיעת היותנו עירומים. לחשיפת המקומות הפגיעים שלנו לעין כול. לחשיפת פתחי הגוף, שהם האזורים הפגיעים ביותר של הגוף וגם הפיות שדרכם מתמלאים צרכים. כל מה שמאותת את הריק. כל מה שמעיד על היותנו נואשים, תלויים, סופיים, משועבדים לגוף. כל מה שמעיד על היותנו זקוקים לגוף אחר או לגוף-האחר כדי שישמור על חום גופנו שלנו.

*

סארטר טען כי הבושה נובעת מתוך ההפיכה שלנו מסובייקט לאובייקט. המציץ בחור המנעול הוא סובייקט המציב את האחר שהוא צופה בו כאובייקט להצצה שלו. אך משהגיע אדם אחר ותפסו מציץ – הוא מתבייש. מבטו של האחר הזה הופך גם אותו עצמו לאובייקט.

משהו מן המעבר הזה מסובייקט לאובייקט מתרחש גם בתוך סצינת ההצצה הראשונית, הממשית או המדומינת, של הילד לתוך חור המנעול של חדר השינה של הוריו. ברגע שבו

הוא מתבונן בעצמו מציץ, נוצר בתוכו מעין "שלישי" הצופה בו עצמו מתוכו. השלישי הזה הוא המצע שהבושה צומחת עליו. האם סצינת גן העדן גם היא סצינת הצצה כזאת? האם החשיפה הזאת ל"חור המנעול האלוהי" — ומבטו של האלוהי על ההצצה הזאת — היא שהולידה את הבושה?

*

הבושה מניחה את קיומו של מרחק. ואולי היא מונחת על מצע של מרחק. לכן היא יכולה להתקיים רק כשאדם אחד מתבונן באחר מטווח שאינו מאפשר מגע יד. אולי משום שהנגיעה אינה מבט עין אלא מבט של הלב. לכן האינטימיות המתקיימת בין שני אנשים עירומים יש בה מן הראייה שאינה מפשיטה לגמרי ולכן אינה מפקירה אותם לגמרי למערומיהם. חסר בה יסוד ההתבוננות האובייקטיבית, שהוא גם היסוד ההופך אותנו לאובייקטים בעיני עצמנו. המבט האינטימי הוא ששומר בחדר שני סובייקטים ללא אובייקט. זהו מבט שאין בו נפרדות, מבט המשמר את האחדות הסימביוטית הראשונית עם האם טרם כניסתו של ה"שלישי" לתוך הקשר או לתוך המציאות הנפשית. זהו מבט שבו האם רואה הכול ובו בזמן אינה רואה דבר. זה המבט האוצר בחוכו את ההבטחה הראשונית שמבטתה יהיה צורת ההתבוננות העמוקה ביותר, ועם זאת לעולם ילקה באותו ערפול רך, מבורך, של האהבה. הפרתו של המבט הראשוני הזה היא המעוררת את הבושה. החלל שממנו נסוג המבט הזה הוא חלל המתמלא או המתכסה בה, משום שהמקום הנחשף בנפש ובגוף משעה שהמבט הזה מוסר מאתנו הוא-הוא המקום שאותו אנו מבקשים לכסות.

"בֵּא הָאוֹר הַסּוֹפִי וְסִלֵּק כָּל סִפְק וְהוֹתִיר רַק אֶת בֵּית הַקּוֹלֶנֶז לְכֵן וְלוֹהֵט בְּשֶׁמֶשׁ",
כותב דוד אבידן,¹ ומלמד אותנו שהצירוף "להלבין פנים ברכים" מסמן את מעשה ביוש
האחר כהטלת אור לבן על פני סופיותו. על פני מגבלותיו. ולעיני כול.
ההבדל בין מבטו של האחר המעורר בנו בושה לבין המבט שאינו מעורר אותה איננו
מידת הראייה או חדותה, אלא אופן ההתבוננות. היותו מבט מפריד בשונה ממבט מצרף.
היותו מבט המגויס לחשוף את הפגמים בשונה מן המבט המגויס לאחותם. היותו מבט
המשקיף עלינו מבעד לעיניו של האחר בשונה מזה הרואה אותנו מלבו.

*

"וּמִי שֵׁשׁ לוֹ עֵדִין מֵה לְהִסְתִּיר כֹּל יִרְאֶה בְּשֶׁמֶשׁ. וּמִי שְׂאוֹהֵב כֹּל יַעֲלֶה לְעִיר",
כך מסיים אבידן את השיר. כלומר האהבה היא בעת ובעונה אחת המקום שבו מתחילה הבושה וגם
המרפא לה. מה שאוסר ומה שמתיר. האוהב הופך פגיע לבושה משום שאהבתו חושפת את
צרכיו. אך הנאהב באמת הוא גם זה שאינו צריך להתבייש עוד בצרכיו.

¹ אבידן, דוד, 1973. "בעיות אישיות", משהו כשביל מישוה: מיבחר שירים 1952–1964, תל-אביב:
א. לוי אפשטיין-מודן, עמ' 58.

*

מטופלת צעירה נהגה לנעוץ בי את מבטה במשך שעות. פגישה אחר פגישה נהגה להביט לתוך עיניי, בלא למצמץ, בלא לעפעף, בלא להרפות. מבטיה נטעו בי תחושת אי־שקט, נחוו כחודרניים, כתובעניים, כמכבידים. שעות רבות חלפו עד שהבנתי שהיא מנסה ללכוד באופן הזה את מבטי כדי שלא אביט בה בעצמי. כדי שאראה אותה דרך עיניה שלה ולא דרך עיניי. שהיא לוכדת את מבטי כדי לשלוט בו במקום שישלוט הוא בה. שהיא מביטה לתוך עיניי כדי להבטיח לעצמה שלא אראה.

*

כשנודעת לאדיפוס המלך האמת על אודות נישואיו לאמו הוא מנקר את עינו. "וְכַאֲשֶׁר גְּלִיתִי חֶרְפְּתִי בַּיּוֹם, הָעוֹד אֶשָּׂא עֵינַי קֶבֶל הָעַם בְּעִיר?" הוא קורא.² בהמשך כתוב: "אִישׁוֹן אֹרֹר וְנִקְרַח וְכִה צָעַק לְאֹמֵר: לְבַל תִּרְאֶינִה עוֹד אֶת כָּל אֲשֶׁר סָבַל, לְבַל תִּחְזִינִה חֶרְפְּתוֹ אֲשֶׁר עוֹלָל, כִּי לֵיל עוֹלָם יִסְתִּיר מִהֶן אֶת כָּל אֲשֶׁר בִּקֵּשׁ."³

מה בין בושה לחרפה? חרפה ממיט אדם אחד על ראשו של אחר. כלומר חרפה אינה רק מה שאנו חשים, אלא היא משהו שגם האחר יכול לראות בנו. חרפה היא למעשה הבושה שלנו, כשהאחר צופה בה. אולי לכן הצירוף "בושה וחרפה" אינו בחזקת צמד מילים נרדפות אלא בבחינת צירוף בעל אפקט של העצמה. אם הבושה היא לעומת מבטו של האחר כשהוא בתוכנו — החרפה מוסיפה עליו גם את מבטו של האחר כשהוא ממוקם בעולם שמחוצה לנו.

מתבקש לחשוב שאדיפוס המלך מנקר את עינו מפני שאינו רוצה לראות עוד, או כסמל לכך שלא ראה מספיק. אך קריאת הטקסט האדיפלי מתוך ההרהור על הבושה מלמדת אותנו שאולי הוא מנקר את עינו גם מפני שאינו יכול לשאת את מבטם של האחרים עליו. הוא מסלק את מבטו מפני שאינו יכול לסלק את מבטם, או עוצם את עינו מפני שאינו יכול לעצום את עיניהם המביטות בו.

*

הבושה כמעט אינה מופיעה בגפה. תמיד מצטרפת אליה בת לווייה. בושה וכלימה, בושה וחרפה, כאילו אי־אפשר לה שתהיה לבדה. אולי משום שהיא עצמה חמקמקה כל כך. אולי משום שיש בה בעת ובעונה אחת משהו הנראה לעין כול, אך גם משהו שאינו נראה לעיני איש. אולי משום שהיא משמשת בו בזמן חלון הצצה לתוך הנפש וסוג של חסימה מפני המבט. הצירוף "אני מתבייש" הוא הרי דרכו הראשונה של ילד לסלק מעליו את מבטו של האחר. במוכן זה הבושה היא בבת אחת התפשטות והסתרות. הלבנת פנים והסתרת פנים.

² סופוקלס, 1981. אדיפוס המלך, ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 91.

³ שם, עמ' 85.

בסיפור המקראי אכן מופיע לא פעם צירוף של בושה וכיסוי: "וּתְכַסֶּה בּוֹשָׁה" — מיכה ז, י. או "מִחֶמְסֵי אֶחָיִךְ יַעֲקֹב תְּכַסֶּה בּוֹשָׁה" — עובדיה א, י, ועוד. כמו לומר שהבושה איננה רק גילוי של הצורך אלא גם כיסוי. כמו לומר שהיא עצמה סוג של חוצץ. לא יד המושטת לקבל את ידו של אחר, אלא התנועה הנמנעת ממגע. הנסוגה פנימה. הממאנת לקבל מענה.

מאחר שהבושה הראשונה היא מפני האלוהי, יש משהו ברגש הבושה המציב את האחר תמיד בתפקיד האלוהי לעומתנו, והמציב אותנו תמיד כעירומים. כאלה שאכלו בגִּבְהָה, וידעו בגִּבְהָה, ויודעים גם את גִּבְתָּם ואת מערומיה.

*

האם הבושה היא ההתכווצות שלנו מול קוצר הרוח של האחר? או שמא היא היעדר אורך הרוח שלנו כלפי עצמנו? בעצם כתיבת המילים האלה היא מצטיירת לי פתאום גם כאיתות. איתות להימצאותו של אחר בכלל מחוצה לנו.

*

מהי בושה? יותר מכול היא האופן שבו אנו שבים ומגרשים את עצמנו מגן עדן, מאכילים את עצמנו בפרי עץ הדעת ורודפים את עצמנו על הדעת שכה ביקשנו לגנוב, ומענישים את עצמנו על כך שעוד נשוב ונגנוב אותה. או אולי מוטב לומר כי היא האופן שבו אנו מגורשים ממבטה של האם כשהוא מתוכנו — לתוך מבטה שלתוכנו (או מבטה על תוכנו). כלומר הקללה הנוראה מכול. זו שאין ממנה חזור מפני שאין היא רק האופן הראשון שבו האחר פולש לתוכנו, אלא היא גם הכאב הנכפה, הנרפה, על כך שביקשנו ושכנו וביקשנו לדעת את שאין אנו יכולים לשאת.